

I. Теоретико-методологічні засади формування моделі інституту всеукраїнського референдуму

Владислав Федоренко

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
директор Науково-дослідного центру
судової експертизи з питань інтелектуальної власності
Міністерства юстиції України,
професор кафедри публічного управління та публічної
служби Національної академії державного управління
при Президенті України (Київ, Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-5902-1226>
fedorenko_2008@ukr.net

УДК 342.4

СУТНІСТЬ, ПОХОДЖЕННЯ І ФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОСНОВ РЕФЕРЕНДУМІВ ТА ОСНОВНИХ МОДЕЛЕЙ РЕФЕРЕНДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Анотація. Публікація присвячена питанням сутності та походження референдумів і референдної демократії в контексті утвердження доктрини, конституційної правотворчої та правозастосовної практики. Системно аналізуються віча, народні зібрання, комуни, конвенти та інші архаїчні форми демократії у середньовічних державах Східної та Західної Європи, а також у північноамериканських колоніях за часів їх заселення пуританськими громадами. Досліджується феноменологія трансформації народних зібрань у швейцарських колоніях в інститут *referendum*, аналізуються зміст цього терміна та інституту, його зіставність із плебісцитами, еволюціонування та подальше конституційне закріплення.

Метою статті є визначення сутності (походження) референдумів і референдної демократії в Європі та Америці, а також виявлення подальших шляхів і напрямів їх розвитку в сучасній конституційній правотворчій, правозастосовній і правосудній практиці.

Обґрунтовується висновок, що на кінець XIX ст. у Швейцарії, США та Франції на рівні політико-правової доктрини, конституції та правозастосовної практики сформувалися три основні моделі референдної демократії, що отримали свій подальший розвиток у світі в наступні 120 років. Перша, швейцарська модель референдної демократії є найбільш давньою, а її зміст полягає у всебічному використанні різних видів референдумів на рівні кантонів і федерації для обов'язкового розгляду конституційних поправок (пропозицій), питань входження та виходу Швейцарії до міжнародних угод і союзів, а також інших питань, які громадяни вважають такими, що, за дотримання процедури ініціювання голосування, підлягають вирішенню на референдумі. Ця модель, з одного боку, надихнула Ж.-Ж. Руссо на написання ним "Суспільного договору", а з другого – отримала від нього свою доктринальну основу.

Друга, американська модель референдної демократії отримали свій розвиток у США під впливом розвитку традиції самоврядності пуританських громад, які стали першими осередками публічної влади у Північноамериканських колоніях, та застосовувалася виключно на рівні штатів, для безпосереднього вирішення важливих для цих громад питань. Починаючи з XVIII ст., референдна демократія стає складовою політичних процесів і застосовується до легітимізації конституцій штатів і поправок до них. Третя, французька, “плебісцитарна” модель референдної демократії була заснована на теоріях і доктринах мислителів XVII–XVIII ст., насамперед Ж.-Ж. Руссо, про народний суверенітет і його безпосередню реалізацію, а також на суперечливому досвіді їхньої реалізації у процесі конституційного державотворення за часів Великої Французької революції та Наполеонівських воєн у Європі.

Наголошується, що виокремлені та досліджені моделі референдної демократії (швейцарська, американська та французька) сьогодні примножені багатьма іншими, новими моделями (скандинавська, латиноамериканська, іберійська, постсоціалістична, ісламська тощо). Але саме швейцарська, американська та французька моделі референдної демократії, в їх комбінуванні, становлять своєрідну “матрицю” сучасної референдної демократії. Для відродження в Україні ефективного законодавства про референдуми слід враховувати цінності, сутність (походження) і зміст цієї “матриці” референдної демократії.

Ключові слова: народовладдя; безпосередня демократія; референдум; плебісцит; референдна демократія; модель референдної демократії; всеукраїнський референдум; місцевий референдум.

Демократія, з часів Античності й донині, утвердилась як визначальна складова ландшафту європейської правової культури. Так, цінності та принципи Афінської демократії виявилися настільки привабливими для сучасної Європи, що в преамбулі до Конституції Об'єднаної Європи (віголошена у 2003 р., але так і не ратифікована усіма державами – учасницями Європейського Союзу), слова фукідидівського Перикла були інтерпретовані таким чином: ‘Наша Конституція утверджує демократію, оскільки влада не перебуває у руках меншості, а належить всьому народові’¹. У цій формулі лаконічно відтворено сутність і зміст категорії “демократія”, відродженої через два тисячоліття після 30-річного правління легендарного Перикла.

Нині серед учених поширені різні погляди на сутність і зміст категорії “демократія” в її конституційно-правовому вимірі. Наприклад, ще на початку XIX ст. німецький мислитель К. Еккарстгаузен писав, що ‘у демократичному, тобто народному правлінні загальний закон формується більшістю голосів’². Зі свого боку С. Ліпсет стверджує:

¹ Л Канфора, *Демократия. История одной идеологии* (пер с итал, Александрия 2012) 16.

² К Эккарстгаузен, *Кодекс или Законоположение человеческого разума* (пер, Типография И Глазунова 1817) 39.

<...> демократія у розвиненому суспільстві може бути визначена як державний лад, що забезпечує конституційне право зміни керівників, а також як соціальний механізм, який дозволяє більшій частині населення впливати на прийняття найважливіших рішень через вибір претендентів на політичну владу³.

Існує й безліч інших визначень демократії: як системи форм здійснення народовладдя, насамперед установчої влади народу, політико-правового режиму, який гарантує реалізацію народного суверенітету на конституційному рівні тощо.

Завдання та обсяг цієї статті не передбачають їх ґрунтовний аналіз. Узагальнюючи найбільш поширені із них, можна стверджувати, що демократія (із грец. *Δημοκρατία* – “влада народу”, “народне управління”) – це історично сформований тип політико-правового режиму, за якого єдиним джерелом легітимної влади у державі є народ, який здійснює її безпосередньо та (або) через представницькі інституції, у передбачених конституцією та законах способах і формах.

Власне, саме перші європейські та американські конституції та декларації про незалежність (США) і про права людини (Франція, США) наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. остаточно, вслід за Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск’є та іншими фундаторами доктрини конституціоналізму, легітимізували за наслідками революцій і війн за незалежність народ як єдине джерело влади у державі, тобто визначили за ним право здійснювати цю владу безпосередньо, через вибори, референдуми, народні законодавчі ініціативи тощо, а також через парламенти (легіслатури) й інші форми народного представництва. Водночас усі конституційні форми прямої та представницької демократії мали свої давні традиції, які сягають корінням в історичні традиції та звичаї народоправства. Однією з найбільш давніх і контроверсійних форм народовладдя до сьогодні залишаються референдуми.

Як відомо, правова феноменологія референдумів, що зародилися у ХV ст. як форма традиційного народовладдя у швейцарських кантонах та, будучи звеличеними Ж.-Ж. Руссо, утвердилися під час Великої Французької революції у конституціях і конституційній практиці Західної Європи, а перед цим в окремих штатах Північноамериканських колоній ХVІІІ ст., була і залишається об’єктом пильної уваги мислителів. Більшість із них досліджують не так процедурні аспекти цієї форми демократії, як питання: чим були і чим мають/не повинні бути референдуми в суспільстві та державі?

³ С Липсет, ‘Политический человек: социальные основы политической жизни’ в *Теория и практика демократии. Избранные тексты* (пер с англ, Иноземцев В и Капустина Б ред, Ладомир 2006) 46.

В одних державах світу референдуми утвердились як традиційна форма безпосередньої демократії на загальнодержавному та місцевому рівні (Швейцарія, Франція), у других проведення референдумів стало унікальною історичною подією (Велика Британія), а в третіх референдуми залишаються важливою складовою місцевої демократії (Німеччина, США) і ніколи не проводяться на загальнонаціональному рівні. У низці держав, де відсутні демократичні традиції та є беззмінні авторитарні режими, референдуми використовувалися для додаткової легітимації цих режимів, до прикладу, загадкове за своєю правовою природою “загальноросійське голосування з питань підтримки змін до конституції” у Російській Федерації в 2020 р. Можемо передбачити, що потенціал різноманітного застосування референдумів у світі донині не вичерпано.

У цьому контексті слід згадати П. Новгородцева, який понад століття тому писав:

Питання ставиться у цьому випадку не про те, наскільки референдум розширює коло осіб, які беруть безпосередню участь у законодавстві, а про те, чи є він засобом, спроможним забезпечити панування спільної волі, беззаперечної та обов’язкової для всіх⁴.

Розвиваючи цю думку, відзначимо, що в ХХІ ст. важливим є й питання про об’єднавчу місію референдуму при вирішенні найбільш важливих для суспільства питань. Важливим, на наше переконання, є не лише бездоганне з погляду легітимності та юридичних процедур, оформлення волі більшості громадян у загальнообов’язкове рішення, а й збереження уваги до позицій меншості. Слід пам’ятати і про правові наслідки рішень референдумів для майбутнього сучасних держав і народів. Адже референдуми продовжують залишатися демократичним інструментарієм для легітимізації нерідко контрверсійних рішень, що бувають драматичними за своїми наслідками.

Сучасний болгарський мислитель І. Крестева у монографії “Після Європи” у найкрасномовнішому за своєю назвою підрозділі “Знищені референдумами” пише:

Питання легітимності референдумів – предмет однієї з найдавніших суперечок про демократію. Прихильники прямої демократії стверджують, що референдуми – найбільш розумний і прозорий механізм громадського впливу на державну політику після обрання уряду. На їхню думку, референдуми дають чіткий мандат (чого виборам, як правило, бракує), провокують громадську дискусію і просвітлюють людей, наближуючись

⁴ П Новгородцев, *Кризис современного правосознания* (Типо-литограф Т-ва И Н Кушнарев 1909) 172.

тим самим до демократичного ідеалу суспільства проінформованих громадян.

Противники прямої демократії з цим не згодні. Вони наполягають, що референдуми не наділяють громадян владою, а витончено маніпулюють ними. За словами М. Тетчер, референдуми – це зброя “диктаторів і демагогів”. Вони небезпечно спрощують політичні питання та іноді призводять до непослідовної політики, оскільки розглядають проблеми ізольовано, внаслідок чого люди часто ухвалюють суперечливі одне одному рішення. Вважається, що якщо в один і той же день запропонувати виборцям проголосувати за підвищення соціальних видатків і зниження податків, вони з високою вірогідністю підтримують обидва рішення, хоча політикам добре відомо, що одне виключає інше⁵.

Загостривши увагу на традиційній, фактично з часу повсюдного запровадження референдумів із кінця XIX ст. в Європі, парадигму про референдуми як інструменти народовладдя *vs* популізму авторитарних політичних лідерів, І. Крастев порівнює багатоманітність референдумів із сюжетом фільму засновника кінематографічного жанру “спагеті-вестерна” С. Леоне “Хороший, поганий, злий” (1966 р). На нашу думку, подібні аналогії, в їх політико-правовому сенсі, слід враховувати і при відродженні законодавства про референдуми в Україні, старт якому нині покладено проектом Закону України про народовладдя через всеукраїнський референдум (реєстраційний № 3612, далі – Законопроект № 3612)⁶, прийнятого 18 червня 2020 р. Верховною Радою України у першому читанні.

Водночас зрозуміти й усвідомити потенціал і перспективи розвитку референдумів та референдної демократії в XXI ст. неможливо без дослідження їхньої сутності, тобто походження. Нині ці питання висвітлюються у правничій науці фрагментарно, без огляду на особливості утвердження відповідних демократичних практик, їх доктринального обґрунтування та унормування у конституціях і законах. Зазначене засвідчує актуальність і наукову новизну цієї наукової розвідки.

Метою дослідження є визначення сутності (походження) референдумів і референдної демократії в Європі та Америці, а також виявлення подальших шляхів і напрямів їх розвитку в сучасній конституційній правотворчій, правозастосовній і правосудній практиці.

Проблеми теорії та практики референдумів і референдної демократії тривалий час залишаються важливим предметом досліджень правничої науки як в Україні, так і за кордоном. Зокрема, слід згадати праці

⁵ И Крастев, *После Европы* (пер с англ, Дело 2018) 118.

⁶ Проект Закону України про народовладдя через всеукраїнський референдум від 9 червня 2020 р. № 3612 <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69060> (дата звернення: 03.07.2020).

Ш. Боржо “Утвердження та перегляд конституцій”⁷, А. Дюнан “Народне законодавство в Швейцарії. Історичний огляд”⁸, М. Кареева “Походження сучасної народно-правової держави. Історичний нарис конституційних закладів і вчень XIX століття”⁹, М. Ковалевського “Від прямого народоправства до представницького та від патріархальної монархії до парламентаризму. Зростання держави і його відображення в історії політичних учень”¹⁰, Т. Курті “Історія народного законодавства і демократії в Швейцарії”¹¹, П. Новгородцева “Криза сучасної правосвідомості”¹², К. Тахтарєва “Від представництва до народовладдя. До вивчення новітніх прагнень політичного розвитку сучасного суспільства”¹³, А. де Токвіль “Про демократію в Америці”¹⁴ та інші, які були видані наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. і сформували основи знань про референдуми як конституційну форму народовладдя.

Узагальнення та систематизація праць сучасних українських правознавців із питань теорії та практики референдумів дає змогу виокремити такі напрями відповідних досліджень: *питання народного суверенітету та форм його безпосередньої реалізації через референдуми* (С. Білан¹⁵, С. Дерев’янку¹⁶, І. Куян¹⁷, А. Ставніччук¹⁸, Л. Кривенко¹⁹, О. Шербанюк²⁰); *здійснення установчої влади Українським народом* (Р. Максакова²¹); *конституційні основи референдної демократії як форми спеціального правового режиму* (М. Оніщук²²); *референдум як форма безпосередньої*

⁷ Ш Боржо, *Учреждение и пересмотр конституций* (Высоцкий П пер, Изд-е М и С Сабашниковых 1918).

⁸ А Дюнан, *Народное законодательство в Швейцарии. Исторический обзор* (пер с фр, Типография Альтшуллера 1896).

⁹ Н Кареев, *Происхождение современного народно-правового государства. Исторический очерк конституционных учреждений и учений до середины XIX века* (Типогр М М Стасюлевича 1908).

¹⁰ М Ковалевский, *От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Рост государства и его отражение в истории политических учений, т I–III* (Типогр И Д Сытина 1906).

¹¹ Т Курти, *История народного законодательства и демократии в Швейцарии* (пер с нем, Знание 1900).

¹² Новгородцев (н 4).

¹³ К Тахтарев, *От представительства к народовластию. К изучению новейших стремлений политического развития современного общества* (Библиотека Обществознания 1907).

¹⁴ А де Токвиль, *Про демократію в Америці* (пер з фр, Всесвіт 1999).

¹⁵ С Білан, ‘Конституційно-правові засади референдуму як форми прямого народовладдя’ (авторєф дис канд юрид наук, 2017).

¹⁶ С Дерев’янку, ‘Референдум як демократичний політичний інститут: проблеми інституціоналізації’ [2012] 60 (5) Гілея 689–94.

¹⁷ І Куян, *Суверенітет: проблеми теорії і практики: конституційно-правовий аспект* (Академія 2013) 560.

¹⁸ А Ставніччук, ‘Місцевий референдум як форма безпосереднього здійснення муніципальної влади територіальною громадою’ (дис канд юрид наук, 2017).

¹⁹ Л Кривенко, ‘Референдум. Наближення до горизонту’ (2004) 11 Віче 8–11.

²⁰ О Шербанюк, *Народний суверенітет і реалізація владоспроможності демократичної держави, кн II* (Логос 2013).

²¹ Р Максакова, *Конституційно-правові проблеми організації та реалізації установчої влади в Україні* (Класичний приватний університет 2012).

²² М Оніщук, *Референдна демократія: проблеми конституційної теорії та практики* (Вид-во Європейського університету 2009).

правотворчості Українського народу (Т. Рябченко²³); теорія, історія та конституційні основи всеукраїнського та місцевих референдумів (В. Погорілко²⁴, Т. Слінько та І. Дахова²⁵, М. Ставнійчук²⁶, В. Шаповал²⁷, В. Федоренко²⁸ та ін.); процедурно-процесуальні аспекти організації та проведення референдумів (А. Янчук²⁹); відповідальність за порушення законодавства про референдуми (П. Андрушко³⁰, О. Семенюк³¹) та ін.

Нині в Україні продовжують з'являтися й інші наукові дослідження з питань референдумів і референдної демократії, що дає змогу стверджувати про сформованість теоретико-методологічного підґрунтя для дослідження конституційних основ референдумів і референдної демократії.

Одночасно з цим слід зазначити й про значну кількість міжнародних документів, зокрема: “Кодекс належної практики щодо референдумів” (CDL-AD (2007) 008rew)³², “Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні” (CDL-INF (2001) 10)³³ та інші, які визначають цінності, принципи і стандарти референдної демократії, а також інформаційно-аналітичних видань, присвячених питанням референдумів та практиці їх належного проведення в Україні та за кордоном³⁴.

У контексті прийняття у першому читанні Законопроєкту № 3162 Європейська комісія “За демократію через право” (Венеційська комісія)

²³ Т. Рябченко, ‘Референдум як форма безпосередньої правотворчості Українського народу (теоретичні аспекти)’ (дис канд юрид наук, 2015).

²⁴ В. Погорілко та В. Федоренко, *Референдуми в Україні: історія та сучасність* (Ін-т держави і права НАН України 2000); В. Погорілко та В. Федоренко, *Референдне право України: навчальний посібник* (Ліра-К 2006).

²⁵ Т. Слінько та І. Дахова, ‘Референдуми в Україні’ в *Конституційне право України: підручник* (Слінько Т заг ред, Право 2020) 420–9.

²⁶ М. Ставнійчук, ‘Референдуми в Україні’ в *Конституційне право України: підручник* (Погорілко В ред, Наукова думка 1999) 343–56.

²⁷ В. Шаповал, *Феномен конституційного права* (Інститут законодавства Верховної Ради України 2017).

²⁸ В. Федоренко, ‘Всеукраїнський референдум: проблеми теорії та практики’ (1998) 11 *Право України* 136–41; В. Федоренко, ‘Референдум: те, що має бути повідомлене’ (1998) 11 *Віче* 54–60; В. Федоренко, ‘Конституційно-правові основи всеукраїнського референдуму: проблеми теорії та практики’ (авторєф дис канд юрид наук, 1999) 18; Погорілко та Федоренко, 2000 (н 24); В. Погорілко та М. Ставнійчук (ред), *Виборче право України: навчальний посібник* (Парламентське видавництво 2003); Погорілко та Федоренко, 2006 (н 24).

²⁹ А. Янчук, *Теоретичні засади референдумного процесу в Україні* (Київський університет 2010).

³⁰ А. Андрушко, *Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: кримінально-правова характеристика* (КНТ 2007).

³¹ О. Семенюк, *Кримінально-правова характеристика порушення законодавства про референдуми* (“НВП” ІНТЕРСЕРВІС 2012).

³² ‘Кодекс належної практики щодо референдумів (CDL-AD (2007) 008rew)’ в *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеційської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи* (пер з англ, вид 2-е, Логос 2009) 268–79.

³³ ‘Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні (CDL-INF (2001) 10)’ в *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеційської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи* (пер з англ, вид 2-ге, Логос 2009) 262–7.

³⁴ Д. Ковриженко (ред), *Референдуми в Європейському Союзі* (ФАДА, ЛТД 2007) 186; *Місцеві референдуми в Україні: теоретичні та нормопроектні аспекти: матеріали “круглого столу”* (Федоренко В кер автор кол, СПД Москаленко О М 2009) 60; Б. Кауфман, ‘Сучасна пряма демократія’ (2018) 1 *Федеральний департамент закордонних справ Швейцарії, Presence Switzerland* 36.

та Бюро Організації з безпеки і співробітництва з демократичних інститутів та прав людини (БДПЛ) підготували Терміновий спеціальний висновок щодо Законопроєкту № 3612³⁵, положення якого використані в цій публікації.

Демократія стала однією з визначальних і загально визнаних цінностей Західної цивілізації, яку нині узагальнено називають “Західною демократією”. Утвердження та розвиток у різних державах світу спочатку архаїчної, потім безпосередньої, а надалі, починаючи з XVII–XVIII ст., і представницької демократії, на противагу деспотії та тиранії, врешті визначив їх успіх на сьогодні. У цьому сенсі слід згадати слова одного з ідеологів британського лібералізму Г. Семюеля, який писав:

<...> давні афіняни чи римляни стояли вище, до прикладу, підданих перської монархії, або що громадяни теперішньої Австралійської федерації чи Швейцарської республіки вище турецького чи російського підданого; ніхто не стане стверджувати, що ці розбіжності пояснюються лише расою, релігією, чи кліматом³⁶.

Сьогодні доводить, що найбільший успіх у своєму політичному, соціально-економічному та культурно-духовному розвитку мають держави, створені демократією. Адже демократія стала не менш важливим винаходом людства, аніж колесо чи письмо.

Слід також згадати твердження Г. Гегеля, який у своїй “Філософії права” наводив приклад, коли Наполеон Бонапарт *a priori* хотів дати іспанцям державний устрій, що досить погано вдавалося. Це дало змогу висловити Г. Гегелю твердження про те, що ‘державний лад не є чимось створеним: він є працею багатьох століть, ідеєю та усвідомленням розумного тією мірою, якою воно розвинено у цьому народі’³⁷. Очевидно, що демократичні держави світу утверджувалися через досвід реалізації політико-правових доктрин і практик демократичного врядування.

Однією з важливих форм безпосередньої реалізації народного суверенітету в світі є референдуми. Саме проведення референдумів дає можливість громадянам у легітимний спосіб, безпосередньо, через голосування, вирішувати найбільш важливі питання загальнодержавного та місцевого значення. До того ж референдуми є традиційною формою всенародного ухвалення конституцій, установчих актів про незалежність держав та інших найбільш важливих для народу й держави рішень.

³⁵ CDL-PI(2020)009-e. Ukraine – Urgent Joint Opinion on draft Law 3612 on democracy through all-Ukraine referendum <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2020\)009-e#](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)009-e#)> (accessed: 03.07.2020).

³⁶ Г Самюель, Либерализм. Опыт изложения принципов и программы современного либерализма в Англии (пер с англ, Изд И Романова 1906) 294.

³⁷ Г Гегель, Философия права (пер с нем, Мысль 1990) 315.

Правознавці обґрунтовують різні визначення категорії “референдум”. Свого часу Ю. Гачек, до прикладу, писав, що ‘референдум є засобом залучення народу до участі в законодавстві без посередництва представників, тобто шляхом народного голосування’³⁸. Він обґрунтовував визначення, що референдум – це пріоритетна форма безпосереднього народовладдя, зміст якої полягає в прийнятті громадянами за допомогою голосування нормативно-правових актів й інших рішень загальнодержавного та місцевого значення³⁹.

Поняття референдуму як форми безпосередньої демократії не відображає його сутності, тобто походження, витоки, сутність народних традицій, покладених у його основу. До того ж всесвітнє поширення після Другої світової війни демократичних доктрин і практик референдумів створює ілюзію універсальності їх предметної компетенції (питання конституційної реформи, законотворення, інших важливих для суспільства й держави питань), порядку унормування у чинному законодавстві та процедури проведення.

Міжнародні стандарти референдної демократії дають чіткі та зважені рецепти про те, яким має бути референдум у правовій державі ХХІ ст. Так, для прикладу, “Кодекс належної практики щодо референдумів” недвозначно визначає:

<...> в умовах дії принципу верховенства права народ не звільняється від вимоги діяти відповідно до права. Це стосується як предметних аспектів, так і предмета тексту, винесеного на голосування, який повинен узгоджуватися з усім законодавством вищого рівня⁴⁰.

Але чи означає це, що ми сьогодні маємо універсальну модель референдної демократії, яку залишається лише інсталювати у національне законодавство та ефективно використовувати референдуми для вирішення загальнонаціональних і місцевих питань? На нашу думку, для розуміння місії референдумів у суспільстві та державі необхідно з’ясувати витоки референдумів і референдної демократії в світі, що дасть змогу визначитися щодо найбільш прийнятної для України моделі реалізації народовладдя через референдум.

Поняття “референдум” уперше з’явилося у ХІV ст. у зв’язку з діяльністю новоутвореного Сейму Швейцарського Союзу. Швейцарський дослідник А. Дюнан так пояснював появу цього терміна:

³⁸ Ю Гачек, *Общее государственное право на основе сравнительного правоведения*, ч II: *Право современной демократии* (пер с нем, Наука и Жизнь 1913) 98.

³⁹ В Федоренко, *Конституційне право України. Підручник* (Ліра 2016) 304.

⁴⁰ Кодекс належної практики щодо референдумів (CDL-AD (2007) 008rew) (н 32).

У старій Швейцарії засідання Сейму були нерегулярними <...> представники Союзних земель були не депутатами в нинішньому розумінні цього слова, а послами, які вели справи від імені своїх урядів. Коли з'являлися такі справи, відносно яких у послів (депутатів) не було повноважень, то рішення по ним приймалося *ad referendum* – “для доповіді...”, тобто влади земель не були пов'язані рішеннями Сейму⁴¹.

Схожі погляди на походження категорії висловлював і В. Вільсон. Він, зокрема, писав:

<...> термін “референдум” відноситься до XVI століття та нагадує про сувору федеральні початки урядування двох теперішніх кантонів федерації – Граубюндена і Валліса. <...> Депутати, делеговані общинами на окружні федеральні збори, мали надавати звіт своїм виборцям з усіх важливих питань і вимагати інструкцій, як вони мали голосувати. Це був першопочатковий референдум⁴².

Зі свого боку Ш. Сеньобос більш детально писав, що в старому Швейцарському Союзі та в кантонах Граубюнден, Валліс делегати, будучи простими повіреними, не користувалися законодавчою владою; вони обговорювали закони, але не приймали рішення, вони були *ad audiendum* і *ad referendum*, щоб вислухати рішення і дати про них звіт своїм громадянам. У загальноприйнятому значенні *referendum* називалося ‘рішення, яке самодержавний народ приймає стосовно пропозицій, повідомлених йому посланцями’⁴³. Водночас Ш. Сеньобос зазначав, що цей архаїчний *referendum* зник після прийняття Конституції Швейцарії 1848 р. Хоча вже з 1845 р. під словом “*referendum*” швейцарці почали розуміти санкції для позначення влади народу відхиляти закони, напрацьовані його представниками.

Тобто сам термін “*referendum*” має давні витоки і позначав досить оригінальну й самобутню процедуру архаїчного народовладдя, яка передбачала вирішення питань *ad referendum* – ‘те, що має бути повідомленим’⁴⁴, або ж, у його сучасній інтерпритації, для доповіді на народному зібранні певного рішення, яке могло бути поставлене на підтвердження голосуванням.

Схожу інтерпритацію етимології цього терміна пропонує й Б. Кауфман із Швейцарського фонду демократії. На його думку, це слово похо-

⁴¹ Дюнан (н 8) 19.

⁴² В Вільсон, *Государство. Прошлое и настоящее конституционных учреждений* (пер с англ, Изд В М Саблина 1905) 279.

⁴³ Ш Сеньобос, *Политическая история современной Европы. Эволюция партий и политических форм (1814–1896)*, т 1 (Поссе В пер с фр, Знание 1903) 257.

⁴⁴ В Федоренко, ‘Референдум: те, що має бути повідомлене’ (1998) 11 Віче 54–60.

дить від латинської: *re* – “назад”, *ferre* – “приносити”, “нести”.⁴⁵ Тобто “приносити назад”, що загалом підтверджує наведені погляди А. Дюна-на, Ш. Сеньобоса, В. Вільсона і сучасних дослідників щодо етимології слова “референдум”. Свого сучасного значення цей термін набув пізніше, з поширенням практики народних зібрань для вирішення важливих питань у швейцарських кантонах та американських колоніях, а також із подальшим закріпленням засад всенародних голосувань у перших статутах кантонів і конституціях.

Як писав щодо розвитку референдумів у Швейцарії К. Тахтарев: ‘<...> референдуми, ініціативи і обрання влад демонструє, що розвиток народовладдя в союзі слідує за розвитком народовладдя в кантонах. За введенням референдуму в кантонах послідувало введення референдуму й у союзі’⁴⁶. Таким чином, більшість дослідників проблем теорії та практики референдумів, у минулому та нині, пов’язують успіхи референдумів із глибинним корінням архаїчної демократії в Європі.

Батьківщиною референдумів традиційно вважають Швейцарію. Як писав у XIX ст. Ш. Сеньобос:

Ця маленька країна займає дуже важливе місце в історії сучасних установ Європи. Кожен кантон був батьківщиною політичних експериментів, і оскільки у кожному своєрідно комбінувалися умови мови, релігії, простору, політичного життя, то ці експерименти були доволі різноманітними⁴⁷.

Але й у Швейцарії референдуми утвердилися лише упродовж декількох століть.

Референдуми трансформуються із народних зібрань у кантонах у формалізовану форму народовладдя, яка передбачає прийняття рішень дорослим населенням чоловічої статі через голосування (жінки на “батьківщині референдумів” отримали виборче право лише в 1971 р.). З огляду на свою ефективність і високий рівень легітимності, народні зібрання з голосуванням та оформленням рішень, які пізніше були названі референдумами, отримують свою популярність у більшості швейцарських кантонів, а референдна демократія стає невід’ємною складовою правової культури швейцарців. Хоча рівень останньої, навіть у XVIII–XIX ст., не слід ідеалізувати. Зокрема, Т. Курті писав про “комічний випадок”, коли ‘у Женеві “Суспільний договір” і “Еміль” Руссо були спалені рукою ката. Берн заборонив продаж “Духу законів” Монтеस्क’є та “Орлеанської діви” Вольтера’⁴⁸.

⁴⁵ Б Кауфман, ‘Сучасна пряма демократія. Перше видання’ (2018) 1 Presence Switzerland 6.

⁴⁶ Тахтарев (н 13) 142.

⁴⁷ Сеньобос (н 43) 239.

⁴⁸ Курті (н 11) 20, 44.

Феноменологія швейцарських референдумів і референдної демократії стає ще більш помітною з огляду на поширення народних зібрань в інших германських і слов'янських народів, які так і не трансформувалися у референдуми. Добре відомо, що в ранньому Середньовіччі у народів Західної Європи, які після руйнування Західної Римської імперії утворили 'Бургундську, Вест-Готську, Ост-Готську, Лонгобардську, Вандальську, Англо-Саксонську, Франкську й інші держави'⁴⁹, народні зібрання були найвищим органом публічної влади, що зосереджував у собі правотворчі, правозастосовні та правосудні (юрисдикційні) функції. У так званих "варварських правдах" (*Lex Burgundiorum, Lex Salica et Ripuariorum, Formulae, Capitularia, Assises de Jerusalem, Couyumes, Ordonances, Arrets Repertoires etc.*)⁵⁰ закріплювалися звичаї та традиції германських народів. Зокрема, виключне право народних зібрань на розгляд найбільш важливих публічно-правових питань: укладення війни і миру, обрання та повалення королів (повалення короля Хільперіха й обрання Сігберта в 580 р.), розгляд скарг на королів і королівську родину (народний суд за ініціативи короля Хлотаря II над королевою Брунгільдою, яку було страчено), вибори старшин тощо⁵¹. Але формалізоване голосування та письмове оформлення результатів подібних народних зібрань у германських народів не здійснювалося. Хоча з аналізу зазначеної у вступі наукової літератури нам достеменно не відомо про факти підрахунку голосів і юридичне оформлення результатів *referendum* у швейцарських кантонах у XV–XVI ст.

Після падіння Східної Римської імперії (Візантії), яка поклала початок поширенню християнства у Європі та закарбувала вплив останнього на право, відбувся розквіт слов'янських народів у Східній Європі. Для слов'янських народів була притаманна так звана "вічова демократія", яку О. Філіппов вважав різновидом племінних демократій усіх європейських народів, включаючи германців і "взагалі арійців"⁵². Тобто для слов'янських народів віча були тим самим, що народні зібрання для германських народів, а "Руська правда" та інші "правди" упорядковували так зване "народне право", подібно Салічній правді й іншим "варварським правдам", але хронологічно пізніше на декілька століть.

⁴⁹ Н Крылов, *Об историческом значении Римского права в области наук юридических. Речь, произнесенная в торжественном собрании Императорского Московского Университета 11 июня 1858 г.* Москва (Университетская Типография 1838) 14.

⁵⁰ Див.: *Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы (Государство древних франков, Англо-Саксонское государство, Англия, Германия, Испания, Италия, Франция, Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехия, Югославия)* (Корецкий В ред, Госюриздат 1961) 950.

⁵¹ Г Фр Кольб, *История человеческой культуры с очерком форм государственного правления, политики, развития свободы и благосостояния народов, кн вторая* (пер с нем, Юж-рус кн-во Ф А Иогансона 1896–1899) 9–11.

⁵² А Филлипов, *История русского права. Конспект лекций (изд для слуш автора), ч I, вып I* (Общ распротр полезн книг 1905) 192.

Як відомо, за часів Київської Русі та Литовсько-Руської держави набула свого розвитку та поширення “вічова демократія” – народні зібрання, до предметної компетенції яких належали питання правотворчості, довіри до князівської політики, війни і миру тощо⁵³. Зокрема, М. Володимирський-Буданов так визначав сутність “вічевої демократії”:

Віче складається, головним чином, із простих громадян і, відокремившись від ради старійшин, є демократичною формою влади, тобто головна роль при вирішенні справ належить простому народові. Але зазвичай із вічем зливається й боярська дума; бояри беруть участь у віче нарівні з іншими громадянами <...>⁵⁴.

Також М. Володимирський-Буданов виділяв три стадії генезису віча в Київській Русі: 1) віче як племінний сход у полян (VI–IX ст.); 2) міські зібрання у “старшому місті”, на яке сходяться “кращі люди всієї землі” й у присутності жителів цього місця, і де обговорюються “земські питання” (X–IX ст.); 3) виокремлення віча в самостійний орган державної влади, який був “зібранням простих громадян” (“люди” – “повноправні громадяни, тобто мужі вільні, повнолітні й не підпорядковані сімейній владі”) у так званих “старших містах” (Київ, Новгород, Смоленськ, Полоцьк та ін.)⁵⁵. Хоча “вічова демократія” того часу навряд чи може ототожнюватися з парламентами і парламентаризмом у їх сучасному конституційно-правовому значенні.

Як відомо, “вічова демократія” була згорнута за часів татарської навали та потрапляння слов’янських земель під владу татарських орд “Золота Орда” та за низка менших, місцевих орд (Мамаєва, Перекопська, Білгородська)⁵⁶. Зокрема, вічова демократія була зруйнована в Київському Князівстві після того, як у 1240 р. було взято в облогу та зруйновано Київ, який перетворився на “мізерне” місто в 200 дворів. Батий віддав Київ Володимиро-Суздальському князю Ярославу Всеволодовичу, а по його смерті – Олександрю Невському. Утім, жоден із них не в’їздив до Києва⁵⁷. Таким чином, Київ на тривалий час втратив своє значення як престольне місто та центр публічної влади, а потреба в проведенні віча зникає.

Водночас елементи “вічевої демократії” зберігалися на українських землях, що входили до Великого Князівства Галицького та Польсько-Литовської держави. Із набуттям, починаючи з XIV ст., містами України (Житомир, Кам’янець-Подільський, Київ, Кременець, Лохвиця, Львів,

⁵³ А Янчук, *Безпосереднє здійснення влади народом в Україні (конституційно-правовий аналіз)* (Друкарня Рута 2014) 13.

⁵⁴ М Володимирський-Буданов, *Обзор истории русского права* (изд 7-е, Книжн маг Н Я Оглоблина 1915) 55.

⁵⁵ Там само 52–3, 55.

⁵⁶ Б Черакс, *Всемирная история. Золотая орда. Покорители Азии* (Клуб семейного досуга 2020) 8–13.

⁵⁷ *Історія України: короткий курс* (Белоусов С та ін ред, Вид-во Академії наук УРСР 1941) 49.

Лубни, Луцьк, Мукачево, Новгород-Сіверський, Пирятин, Полтава, Прилуки та ін.) магдебурзького права, міські віча стали важливою складовою безпосереднього здійснення міської влади городянами. Водночас “вічова демократія” слов’янських народів, незважаючи на її спорідненість із народними зібраннями в Швейцарії, з різних причин, але насамперед – через відсутність національної державності до ХХ ст., так і не трансформувалась у референдуми.

Народні зібрання були добре відомі в Середньовіччі не лише у слов’ян, а й у державах Західної Європи. Хоча твердження про їхню повсюдність було б неточним. М. Ковалевський щодо цього зазначав:

Західна Європа не знала більш вільних форм політичного устрою, ніж ті, що розвинулись в Італії з другої половини XI ст. і продовжували триматися в ній, або принаймні в деяких частинах, хоча й зі значними перервами, аж до середини XVI ст., а в Венеції навіть до кінця XIX ст.⁵⁸.

Як відомо, після завоювання Карлом Великим Ломбардії, Каролінги невдовзі втратили не лише імперію, а й Італійське королівство⁵⁹. Натомість ломбардські міста-республіки (так звана “Ломбардська ліга”), починаючи з XII ст., уперше в середньовічній Європі реалізували ідею римського права про державу, засновану на писаному розумі (*ratio scriptu*), на практиці. При цьому, як писав П. Ардашев,

у цих ломбардських містах-республіках верховна влада засновувалася вже не на землеволодінні, як влада феодалного сеньйора, а на народному зібранні, або ж говорячи відсторонено, на волі народу, тобто на фактах суто державницького, а не приватноправового порядку⁶⁰.

Деталізуючи народні зібрання ломбардських міст-республік, відомий історик Є. Тарле писав:

<...> повнота і джерело влади зосереджувалися у руках спільноти повноправних городян – крупних дворян (капітанів), дрібних (вальвассорів) і городян (буржуазії, у середньовічному значенні цього слова). Ця сукупність виборців мала назву загального зібрання (*conico plena*) тощо. Свою повну, суверенну владу виборці ділили між креленцою (радою законодавців), консулами (адміністраторами-виконавцями) і консулами-суддями. <...> нерідко траплялися випадки (а в XIII ст. вони стали майже загальним правилом), коли всі повноправні громадяни, зібравшись разом,

⁵⁸ Ковалевський (н 10) т I, 333.

⁵⁹ Н Макіявеллі, *История Флоренции* (Рыкова Н пер, Наука 1973) 24.

⁶⁰ П Ардашев, *Абсолютная монархия на Западе* (Брокгауз-Ефрон 1902) 7.

на зразок руського віча, чи окремими групами – по кварталам, наказували консулам зробити те й те⁶¹.

Таким чином, *conico plena* ломбардських міст-республік (Болонья, Венеція, Генуя, Піза та ін.), подібно до слов'янських віче чи народних зібрань швейцарських кантонів, могли безпосередньо обговорювати й утверджувати найбільш значущі рішення та примушувати до їх виконання тодішні органи публічної влади, за винятком судів. Хоча загальні збори не стали запобіжником проти утвердження в окремих містах-республіках тираній, всебічно описаних Н. Макіавеллі у його праці “Князь”⁶² та ін. До того ж референдуми, незважаючи на близькість Північної Італії до Швейцарії, так і не з'явилися в італійських містах-республіках і королівствах, не враховуючи на появу в них конституцій (Ломбардія – 1859 р., Тоскана, Сицилія, Мархія та Умбрія – 1860 р., Венеція – 1866 р., Рим – 1870 р.⁶³), до об'єднання Італії.

Попередньо згадувані народні зібрання у швейцарських кантонах також мали тривалу історію своєї трансформації в референдуми. Можемо стверджувати, що швейцарська “кантональна” демократія утвердилася тоді, коли “вічова демократія” Київського Князівства уже була знищена Золотою Ордою. Але й швейцарські референдуми, до їх конституційного закріплення у ХІХ ст., на нашу думку, були лише різновидом народних зібрань (сходів, віча тощо), поширених у багатьох народів середньовічної Європи.

Найдавніший із відомих сучасникам сходів відбувся у швейцарському кантоні Швіц у 1294 р. Основним питанням, яке обговорювалося на ньому швейцарцями, стосувалося їхнього захисту від свавілля аристократії та духовенства⁶⁴. Із часом ці народні зібрання (сходи), які організовувалися зазвичай один раз на рік і відбувалися в урочистій атмосфері впродовж 2–3 днів, й охоплювали все чоловіче населення від 14 років, почали регулярно проводитися з ХІІІ ст., у часи становлення Швейцарського Союзу в кантонах Аппенцелє, Герсау, Гларусе, Унтервальден, Урі, Швіц, Цуге та ін.⁶⁵. Власне, управління кантонами через зібрання громадян (*Landsgemeinde*) тривалий час, аж до ХІХ ст., залишалося традиційним для дрібних швейцарських кантонів⁶⁶.

Натомість перший у світі достовірно відомий референдум було проведено в 1439 р. у швейцарському кантоні Берн. На ньому вирішувалася

⁶¹ Е Тарле, *История Италии в Новое время* (Брокгауз-Ефрон 1901) 135.

⁶² Н Макиавелли, *Князь (IL PRINCIPE)* (пер с итал, Изд Н Н Клочкова 1910) 127.

⁶³ Боржо (н 7) 75.

⁶⁴ Погорілко та Федоренко, 2000 (н 24) 19.

⁶⁵ Там само 44.

⁶⁶ Сеньобос (н 43) 240–1.

проблема фінансового становища цього кантону, а саме: затвердження збору в розмірі 1 ангетера на тиждень для погашення військових боргів кантону, які виникли під час так званої “Цюріхської війни”⁶⁷. Надалі позитивний досвід Берна було запозичено багатьма іншими швейцарськими кантонами. Так, Т. Курті писав, що в XV ст. і надалі через референдум вирішувалися питання відносно найманців, союзів з іншими державами, заборони шлюбу священникам, постанови на захист Реформації та про те, якої політики потрібно було дотримуватися під час селянських воєн⁶⁸.

Зі свого боку швейцарський учений-конституціоналіст Ш. Боржо писав про те, що в XV–XVI ст. Берн і Цюріх організовували

опитування народу (*Volksanfragen*), за яких общини висловлювалися з важливих питань: про мир чи війну, про прийняття Реформації тощо. Але ця звичаєвість вийшла із вжитку, і окрім того тут ішлося про корпоративне голосування, коли окремі голоси зникали у відповіді цілої общини. Можна сказати таким чином, що якщо плебісцит Французької революції мав здаватися більш природним французам, ніж іншим європейським народам, утім, він і для них був новелою⁶⁹.

Таким чином, Ш. Боржо, по суті, підтверджує той факт, що референдуми, які відбувалися у швейцарських кантонах у XV–XVI ст., були більш досконалими за предметом, періодичністю проведення та процедурою різновидом народних зібрань (сходів), які сформували підвалини референдної демократії.

У XVIII ст. Швейцарія, за свідченням Ш. Сеньобоса, ‘була постійним союзом маленьких самодержавних країн, об’єднаних лише споконвічною клятвою (*Eidgenossen*) не воювати між собою і допомагати одне одному на випадок зовнішньої війни’⁷⁰. У швейцарських містах-державках тривала боротьба між громадами, включаючи цехові організації, та олігархами за повноту публічної влади. Так, у 1738 р. Загальна рада Женевської республіки отримала право ‘затверджувати і спростовувати проекти нових законів чи зміни в уже існуючих законах’⁷¹. Але громада Женевської республіки отримала право законодавчої ініціативи лише в 1796 р. При цьому Ж.-Ж. Руссо, що черпав натхнення щодо розвитку й конституційного затвердження референдної демократії на прикладі Женеві, Цюріха, Фрібурга та Берна, не знав про досвід проведення референдуму в межах федерації.

⁶⁷ Сеньобос (н 43) 20.

⁶⁸ Курті (н 11) 19.

⁶⁹ Боржо (н 7) 217.

⁷⁰ Сеньобос (н 43) 239.

⁷¹ Тахтарев (н 13) 106.

Швейцарські референдуми були удосконалені в ХІХ ст., із привнесенням у конституційну правотворчу та правозастосовну практику Європи політичної доктрини суспільного договору Ж.-Ж. Руссо, важливою стороною якого визнавався народ, наділений суверенітетом, та унормування загальнонаціональних референдумів із політико-правових питань. Водночас вплив теорії безпосередньої реалізації народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо на розвиток швейцарської референдної демократії не був визначальним. Зокрема, на кантональному рівні. Щодо цього заслуговує на увагу позиція К. Тахтарєва:

<...> політичний розвиток Швейцарії не зупинився на тому щаблі, на якому його заскочив Руссо, який вважав, що розвиток демократії обмежено малими розмірами міських республік. Швейцарська демократія давно вже вийшла за межі особливого демократичного простору, визначеного Руссо. Її розвиток перевершив найсміливіші мрії женевського мрійника⁷².

Слід зазначити, що практика проведення перших конституційних референдумів у Швейцарії відбулася не завдяки традиціям кантональної референдної демократії та гострим ідеям Ж.-Ж. Руссо, а внаслідок бажання Франції активно втручатися у внутрішню політику сусідньої держави. Як відомо, перший у світі загальнодержавний референдум проведено у Швейцарії під час утвердження Першої Гальветичної Республіки. У 1798 р. у кантонах Швейцарії, поєднаних у єдину республіку, упродовж кількох місяців відбулося ухвалення, як народними зібраннями безпосередньо, так і радами, першої Гельветичної Конституції, праобразом якої стала Конституція Франції III р. Утім, революційний лад отримав для себе захисників у Ваадті та французьких підлеглих Берну, ‘інші бернці і горці старих кантонів зятято боролися проти нього’⁷³.

Уже з 1799 р. Швейцарію поглинули численні державні заколоти, а її політика стає предметом пильної уваги Наполеона Бонапарта, який заявляв, що ‘сама природа створила Швейцарію федеральною державою’⁷⁴. Але Наполеон вбачав цю федерацію жорстко централізованою.

Виникають численні проекти перегляду конституції Гальветичної Республіки. Один із них – проєкт Мельмозена – було покладено в 1801 р. за основу проєкту Другої Гальветичної Республіки, який виноситься 25 травня 1802 р. на всенародне голосування за системою публічних списків, яка встановлена у Франції після 18 брюмера. Із 332 048 виборців 72 453 підписалися “за” прийняття конституції, а 92 423 – “проти”. Але

⁷² Тахтарєв (н 13) 99.

⁷³ Сеньобос (н 43) 240.

⁷⁴ В Дурденевский, *Иностранное конституционное право в избранных образцах* (Госиздат 1925) 95.

організатори референдуму порахували виборців, що не брали участь у референдумі (167 172 громадянина), як таких, що підтримали конституцію за замовчуванням⁷⁵. Прийнята в такий сумнівний спосіб Друга Гальветична Конституція на тривалий час дискредитувала інститут референдуму на загальнофедеральному рівні.

Утім, уже в 1803 р. швейцарські кантони, через Акт посередництва, повернули собі автономію та послабили тиск Наполеонівської Франції на свою внутрішню політику. Після завершення Наполеонівських воєн у Європі та проголошенням під впливом Священного Союзу вічного нейтралітету Швейцарії в 1815 р., у швейцарських кантонах починає відроджуватися референдна демократія. Так, із 1829 р. у конституціях низки кантонів Швейцарії (Берн, Ваадт, Люцерн та ін.) запроваджуються референдуми з питань перегляду та доповнення конституції. Зокрема, в кантоні Ваадт у 1845 р. за народом було визнано «не лише право затверджувати, чи не затверджувати пропозиції парламенту, а й здійснювати законотворчість за власної ініціативи, затверджуючи пропозиції, здійснені будь-якими восьма тисячами повноправних городян»⁷⁶.

А вже Конституція Швейцарії 1848 р., яка закріплювала подвійний суверенітет – союзу та кантонів, за свідченням Ш. Сеньобоса, «поклала початок швейцарській нації» та закріпила формулу «народонаселення 22-х самодержавних кантонів утворює Швейцарський Союз»⁷⁷. Ця Конституція була затверджена більшістю кантонів (15 1/2), більшість із яких винесла текст цієї конституції на референдуми. Відтоді поправки до федеральної конституції, з огляду на логіку дуалізму суверенітету, виносилися у Швейцарії на розгляд народу і кантонів⁷⁸. Це сприяло усталенню практики проведення конституційних референдумів (термін «плебісцит» був суттєво дискредитований так званими «Наполеонівськими плебісцитами» і перестав застосовуватися) у Швейцарії на загальнодержавному рівні.

Ш. Сеньобос виокремив у XIX ст. щодо інституту *referendum*'а таку його різновидність, як «санкція». Під санкцією учений обґрунтував «народне право ухвалювати і відхиляти через загальне голосування заходи, прийняті урядом»⁷⁹. Прикладом такої «санкції» учений вважав положення Конституції Швейцарії 1848 р. про всенародне ухвалення змін до конституції. Відзначимо і той факт, що після прийняття Конституції Швейцарії 1848 р. та з огляду на процвітання цієї федеративної держави після

⁷⁵ Боржо (н 7) 215–8.

⁷⁶ Тахтарев (н 13) 119.

⁷⁷ Сеньобос (н 43) 254, 252.

⁷⁸ Боржо (н 7) 246.

⁷⁹ Сеньобос (н 43) 255.

проведення у ній залізниці, швейцарська референдна демократія стала предметом досліджень учених.

Одночасно з цим урізноманітнилися і предмети референдумів у кантонах. У 1852 р. у Валлісі, у 1858 р. у Невшателі та в 1861 р. у Ваадті були запроваджені референдуми із фінансових питань. У 1852 р. у кантонах Шаффгаузен і Аргау та в 1869 р. у кантоні Тургау за громадянами закріпили право відкликання парламенту⁸⁰.

Незважаючи на крах референдуму 1872 р. про зміни до Конституції Швейцарії, ініціатори якого передбачили надмірну централізацію влади у кантонах, 19 квітня 1874 р. оновлена Конституція Швейцарії була прийнята більшістю в 340 199 голосів проти 298 013 і 14 1/2 кантонів проти 7 1/2⁸¹. Таким чином, практика виважених, не “одногослосних” референдумів була привнесена у Швейцарію й на загальнодержавному рівні. Це, на нашу думку, дало змогу Швейцарії уникнути другої хвилі буржуазно-демократичних революцій⁸² у сусідніх державах.

У Конституції Швейцарської Конфедерації 1874 р. положення про вимогу громадян щодо перегляду конституції та винесення відповідних поправок на референдум (статті 120 і 121)⁸³ за своїм змістом залишили без змін. Поряд із цим у Конституції Швейцарії були закріплені й народні законодавчі ініціативи та місцеві референдуми. Відзначимо, що положення Конституції Швейцарії 1874 р. про конституційні референдуми виявилися дієвими і лише в ХІХ ст. (з 1874 по 1891 р.), до федеральної конституції Швейцарії було внесено п'ять поправок, винесених на голосування: 1) про право кантонів поновлювати смертну кару (1889 р.); 2) про встановлення союзної монополії на вироблення та продаж спирту (1885 р.); 3) про встановлення союзної протекції на промислову власність (1887 р.); 4) про встановлення союзної монополії на банківські білети (1891 р.); 5) про право громадян у кількості від 500 тис. осіб вимагати часткового перегляду конституції (1891 р.)⁸⁴. Ці зміни, на нашу думку, розкривають сутність і зміст інституту референдуму, трансформованого з архаїчного *ad referendum* в актуальну й універсальну конституційну форму безпосередньої демократії.

Конституції більшості швейцарських кантонів також унормували у другій половині ХІХ ст. положення про референдуми. До прикладу, Конституція Бернського кантону 1893 р. у ст. 1 визначила цей кантон “демократичною республікою” і в Відділенні II дискретно визначила

⁸⁰ Тахтарев (н 13) 123.

⁸¹ Боржо (н 7) 251.

⁸² В Федоренко, ‘Конституціоналізм і революції’ (2018) 4 Право України 74–5.

⁸³ ‘Конституция Швейцарии от 29 мая 1874 г.’ в Дурденевский, *Иностранное конституционное право в избранных образцах* (Госиздат 1925) 205–6.

⁸⁴ Сеньобос (н 43) 262.

предмет референдумів і порядок їх проведення (глава I “Референдум”), а також предмет і порядок реалізації народної ініціативи (глава II “Ініціатива”)⁸⁵. Ш. Боржо зазначає, що на кінець XIX ст. положення про референдуми були закріплені в конституціях більшості кантонів Швейцарії: Люцерні, Швіці, обох Унтервальденах, Цуге, Фрайбурзі, Базелі Міському, Базелі Сільському, Сен-Гелені, Граубюндені, Аргау, Тургау, Ваадті, Валлісі, Нейенбурзі, але предмет, суб’єкти ініціювання та процедура проведення референдумів у них різнилися⁸⁶.

У подальшому швейцарська модель референдної держави отримала свій системний розвиток у конституційному полі як на місцевому (кантональному), так і на загальнодержавному (федеральному) рівнях. У період із 1848 р. по 2004 р. у Швейцарії було проведено 517 референдумів⁸⁷. Із них 183 – це референдуми щодо прийнятих парламентом законів⁸⁸. При цьому перший, кантональний рівень референдної демократії має свої відмінності в кожному кантоні та напівкантоні Швейцарії. Тому теза швейцарського експерта Б. Кауфмана, який охарактеризував референдуми у цій федерації, як ‘французька ідея, швейцарське виконання’⁸⁹, на наше переконання, контраверсійна і справедлива переважно до загальнофедеральних референдумів XIX ст. Натомість місцеві швейцарські референдуми XV–XVIII ст. стали джерелом і прикладом референдної демократії не лише для Ж.-Ж. Руссо та інших французьких мислителів, а й для конституційної теорії та практики більшості держав Європи.

Один із найбільш відомих у світі дослідників референдумів швейцарець Т. Курті писав наприкінці позаминулого століття, що ця форма народовладдя стала

<...> політичною школою для народу і, відповідно, засобом культурного розвитку першочергової важливості. Де діє референдум, там всі класи населення займаються державою та її завданнями <...>.

Народ нашого часу не хоче бути *misera contribuens plebs*. Він не хоче чекати, коли його визнають зрілим і здатним застосовувати більш широкі права. Він чудово розуміє, що цієї зрілості за ним би ще довго не визнавали і що прагнення надати йому належну освіту були б не дуже значними. Тим краще, що він сам вступає в свої права: саме вони дадуть йому освіту та виховання, зроблять його економічно незалежним і духовно вільним.

⁸⁵ *Современные Конституции. Сборник действующих конституционных актов, т II: Федерации и Республики* (Гессен В и Нольде Б пер, Право 1907) 379–81.

⁸⁶ Боржо (н 7) 229–37.

⁸⁷ ‘Швейцарская прямая демократия’ (*The Electoral Knowledge Network*) <http://aceproject.org/ace-ru/topics/es/esy/esy_ch02> (дата звернення: 03.07.2020).

⁸⁸ Кауфман (н 34) 11.

⁸⁹ Там само 6.

Референдум виявився надзвичайно корисним для законодавства і всього життя тим, що він надав більше впливу на них громадській думці та загальній волі: адже представницькі установи скрізь, де лише вони можуть діяти самостійно, занадто схильні перетворюватися в особливий стан, в касту, яка замість громадських інтересів захищає лише свої власні. Народні голосування референдуму нагадують парламентарям про їхні обов'язки; вони змушують їх шукати зближення з народом⁹⁰.

Ця розлога цитата, на наше переконання, передає сутність і самобутність референдумів і референдної демократії в Швейцарії. Будучи оригінальною та неповторною, у XIX ст. швейцарська референдна демократія являла собою своєрідний сплав традицій і культури народовладдя, як запобіжника, який не дозволяє парламентам і парламентаріям відособлюватися від проблем громад і пересічних громадян. До того ж слід взяти до уваги, що один із найстаріших в Європі парламентів – Федеральні збори Швейцарії донині залишається непрофесійним і працює посесійно, приймаючи 6–8 законів на рік, половина з яких виноситься на підтвердження на референдум. Тобто швейцарські референдуми, як і за часів Т. Курті, продовжують залишатися у Швейцарії *“політичною школою для народу”*.

Водночас швейцарська референдна демократія є найбільш відомою, хоча і не єдиною моделлю здійснення прямого народовладдя через референдум. За результатами революцій і війн за незалежність у XVIII–XIX ст. в Європі та Америці на рівні доктрини конституціоналізму, зокрема внаслідок відомого дискурсу про пріоритетність прямої та парламентської демократії між Ж.-Ж. Руссо та Ш.-Л. Монтеск'є, і через досвід відповідних конституційних правотворчих, правозастосовних і правосудних (юрисдикційних практик), утвердилася західна модель демократії, яка визнавала референдуми важливою формою безпосереднього здійснення народовладдя для вирішення найважливіших питань життя суспільства та держави.

У період між народними сходами і першими кантональними референдумами у Швейцарії та утвердженням загальнонаціональних референдумів у конституціях держав Європи, усталені традиції референдної демократії також зароджуються у Північноамериканських колоніях. На думку К. Тахтарєва, цьому сприяли навіть умови заснування перших колоній у Новому Світі, здійснені ‘волелюбними пуританами, в очах яких суспільний договір не був якоюсь абстрактною теорією, а звичайним способом вирішувати свої справи’⁹¹.

⁹⁰ Курті (н 11) 237–8.

⁹¹ Тахтарєв (н 13) 144.

Письмовим свідченням цього став “Колоніальний Договір” (“*Plantation Covenant*”) 1620 р., укладений на човні “Травнева квітка”. У цьому договорі, який вважається першим конституційним актом Америки, зокрема, ідеться про те, що колоністи перед обличчям Бога ухвалили:

<...> об’єднатися в політичну спільноту для ліпшого самоуправління, а також для досягнення нашої мети; й для втілення цієї угоди ми ухвалили закони, розпорядження та акти, а також згідно з потребою створимо адміністративні заклади, яким ми обіцяємо підлягати й користися⁹².

На засадах договору, укладеного біля мису Код, були засновані перші демократичні інституції та фактично реалізована установча влада громади у Новій Англії.

Зокрема, Ю. Гачек відзначає, що у подальшому за *Fundamental Orders of Connecticut*, затвердженим 11 січня 1638–1639 рр.,

<...> народними зборами в Гартфордї, всі три міста, що утворили колонію, ввели у себе конституцію, яка гарна не лише тим, що вона прагнула здійснити основну ідею сучасної демократії так як і “*Agreement of the People*” на батьківщині, а й тим, що тут вперше, з огляду на спільний акт (*covenant*) усіх повноправних громадян, була створена на основі народного суверенітету конституційна організація, аналогічна союзній державі; ці принципи були в подальшому повторені 13 штатами Нової Англії⁹³.

У такий спосіб саме громади і народні зібрання цих громад відіграли у колоніях Північної Америки функцію установчої влади. Як писав А. де Токвіль:

Громади були тим місцем, яке об’єднувало й міцно зв’язувало людей і де вони могли виявити свої інтереси та пристрасті, здійснити свої права й виконати обов’язки. У середині громади кипіло справжнє й активне політичне життя, цілком демократичне й республіканське за своєю суттю. <...> Будь-які громадські справи, що зачіпали інтереси всіх жителів громади, обговорювались, як в Африці, на центральному майдані або на загальних зборах⁹⁴.

Починаючи з XVII ст., Північноамериканські колонії (Коннектикут, Массачусетс, Вірджинія та ін.) активно розробляли власні конституції та конституційні акти, які приймалися безпосередньо народними зібран-

⁹² Токвіль (н 14) 44.

⁹³ Гачек (н 38) 12.

⁹⁴ Токвіль (н 14) 48.

нями, що проводилися подібно референдумам у швейцарських кантонах. Відомий французький учений і політик доби Великої Французької революції Ж. Кондорсе з захопленням писав, що світ уперше побачив, 'як великий народ, звільнившись від усіх своїх ланцюгів, сам мирно дає своїй країні конституцію і закони, які вони вважають найбільш здатними сприяти його щастю <...>'⁹⁵.

Так, Конституція Массачусетса 1780 р., яка залишається однією з найдавніших із чинних конституцій світу, отримала всенародну підтримку в колонії, яка прагнула свободи. За свідченням Ш. Боржо, її проєкт

<...> був представлений народові на сільських сходах (*town meetings*) і точно так само підтриманий народом. Водночас ішлося, незважаючи на буквальный сенс тексту, не про дійсний договір між окремими особами, а швидше про основний закон, виданий народом і покладений ним за основу свого правління як вища норма для трьох влад: законодавчої, яка витлумачує закони і виконуючої їх⁹⁶.

Водночас, на відміну від Франції, американські референдуми не мали потужного наукового обґрунтування та законодавчого забезпечення на конституційному рівні, як форма народовладдя. У їхню основу було покладено ідею свободи і демократичного врядування. Ба більше, американський законодавець всіляко, як міг, уникав слова "референдум". У правовій літературі щодо безпосередньої демократії у США частіше згадується категорія "плебісцит", у її широкому значенні.

Ш. Боржо писав про те, що Дж. Брайс у своїй праці 'дуже здивував читачів Нового Світу, коли повідомив їм, що вони мають установи, подібні знаменитому "референдуму" у Швейцарії'⁹⁷. Але, відзначимо, що й ця теза Дж. Брайса лише ілюстративно порівнювала безпосередню демократію у штатах США і кантонах Швейцарії, оскільки більшу увагу вчений приділяв дослідженню феноменології конституційних конвентів ('зібрання народних представників, скликаних для певної випадкової чи тимчасової цілі'⁹⁸), які не були ні народними зібраннями, ні легіслатурами.

Із часом референдуми стали важливим інструментом локальної демократії у багатьох штатах США. Час від часу американські політики також зверталися до ідеї відродження цінностей референдуму на загальнона-

⁹⁵ Ж. Кондорсе, *Ескиз исторической картины прогресса человеческого разума* (Шапиро И пер, Государственное Социально-эконом изд-во 1936) 185.

⁹⁶ Боржо (н 7) 23.

⁹⁷ Там само 161.

⁹⁸ Дж. Брайс, *Американская Республика, ч I: Национальное правительство* (пер с англ, Изд КТ Солдатенкова 1889) 447.

ціональному рівні. До прикладу, В. Вільсон у своїй президентській кампанії 1912–1913 рр. “Нова Свобода” писав:

Я не боюся, щоб американський народ проявив свою активність. Навпаки, я боюся, щоб він не залишався надто пасивним. Коли висловлюється думка, нібито народне голосування веде лише до влади черні (мається на увазі референдум. – В. Ф.), я з важкістю утримуюсь від того, щоб не сказати, хто сміє так стверджувати – не має права вважати себе американцем⁹⁹.

Водночас серйозних спроб запровадити федеральний референдум до Конституції США не було.

Нині сучасні дослідники народовладдя, автори праці “Важким шляхом демократії” визначають референдум, як

пряме голосування народу за законопроект чи поправку до конституції штату. Питання, що виносяться на всенародне голосування, називаються *пропозиціями*. Двадцять чотири штати дозволяють всенародний референдум відповідно до закону, і всі штати, окрім Алабами, вимагають проведення референдуму щодо поправки до конституції. Більшість референдумів виносяться на голосування не виборцями, а законодавчими зібраннями¹⁰⁰.

Досліджуючи сутність (походження) референдумів і референдної демократії, не можна оминати увагою і досвід утвердження та конституційного затвердження безпосереднього народовладдя у Франції. Як відомо, у цій країні інститут референдуму почав застосовуватися під впливом теорії народного суверенітету, розробленої Ж.-Ж. Руссо. Як зазначав Ю. Гачек, *Fundamental Orders of Connecticut* ‘залишався до XIX століття променистим праобразом американської демократії. Континенту світив факел, запалений Жаном-Жаком Руссо¹⁰¹. Хоча вчені висловлювалися і щодо впливу американської революції на революцію у Франції, а також наголошували, що ‘політична думка французів випробувала на собі вплив багатьох американських принципів і зразків¹⁰². Очевидно, що й у Північноамериканських колоніях і у Франції напередодні революцій існувала певна спорідненість політико-правових цінностей та ідей, хоча їхня конотація різнилася.

У відомій праці “Про суспільний договір” Ж.-Ж. Руссо висловив положення про народний суверенітет і його невідчужуваність, що започаткувало основи ідеології буржуазно-демократичних революцій кінця

⁹⁹ В Вільсон, *Новая свобода* (Домбровские Н и В пер, Издание Н и В Д 1919) 80.

¹⁰⁰ К Джанда и Д Берри и Д Голдман и К Хула, *Трудным путем демократии: процесс государственного управления в США* (пер с англ, РОССПЭН 2006) 217.

¹⁰¹ Гачек (н 38) 13.

¹⁰² Кареев (н 9) 146.

XVIII ст. у Франції та інших державах. Зміст теорії “спільної волі” (*volonte generale*) та верховенства закону Ж.-Ж. Руссо був виражений формулою: “Народ, який підкоряється законам, має бути їх творцем”¹⁰³.

Професор В. Герье писав, що Ж.-Ж. Руссо докорінно змінив уявлення французів про народ, оскільки він

проголосив народ князем, то рівність отримала у його теорії вкрай особливий характер. Це була не рівність щодо державного закону, не рівність у свободі, тобто в користуванні правами особи й індивідуальними особливостями, а рівність у владі. Влада стала остаточною ціллю цієї рівності¹⁰⁴.

Тобто народ стає наділеним суверенітетом, рівним до влади суверена, що є обов’язковою умовою суспільного договору.

Доктрина Ж.-Ж. Руссо була покладена в основу перших конституційних актів Франції, Декларації прав людини і громадянина 1789 р. і Конституції Франції 1791 р. Як відомо, проголошена 26 серпня 1789 р. Мірабо в Національній Асамблеї Декларація прав людини і громадянина закріпила сентенцію вчення Ж.-Ж. Руссо, у ст. III визначивши: ‘Джерело будь-якого суверенітету міститься, головним чином, у Нації. Жодна сукупність осіб, жоден індивід не може здійснювати владу, яка явно не походить від цього джерела’¹⁰⁵. А вже 21 вересня 1971 р. Конвент, за свідченням К. Тахтарєва, проголосив народовладдя у галузі утвердження основних законів, визначивши, що ‘конституція може існувати лише в тому випадку, якщо вона прийнята народом’¹⁰⁶.

Шляхетні цінності та принципи народного суверенітету та заклики Ж.-Ж. Руссо щодо його безпосередньої реалізації на референдумах, подібно швейцарським кантонам, упиралися у відсутність у Франції досвіду проведення референдумів. У період Середньовіччя у цій державі утворювалися вільні міста-комуни, на зразок ломбардських міст-республік. Основою публічної влади у них ставали сеньйори і комуни, які породили у XIII ст. так званий “третій стан”, який ототожнювався з ремісниками і торговцями¹⁰⁷. Водночас містам-комунам були невідомі голосування на референдумах.

На час прийняття Конституції Франції 1791 р. досвід проведення загальнонаціональних референдумів був відсутній у всьому світі, а Французька революція була в самому розпалі. Легітимація цієї Конституції

¹⁰³ Ж.-Ж. Руссо, *Трактати* (Алексеев-Попов В и другие изд. подгот, Наука 1969) 178.

¹⁰⁴ В. Герье, *Понятие о власти и о народе в наказах 1789 года. Речь произнесенная в торжественном Собрании Императорского Московского Университета 12-го января 1884 года* (Университет типографии 1884) 16.

¹⁰⁵ *Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник* (Серьогін В за ред, ФІНН 2009) 69.

¹⁰⁶ Тахтарєв (н 13) 91.

¹⁰⁷ Е. Ефимова, *Крепостные и вольные города в старой Франции* (Типогр Т-ва И Д Сытина 1905) 62.

була покладена на Національні установчі збори, оскільки винесення її на розгляд народу мало непередбачувані наслідки для лідерів революції. Вже в 1792 р. Конституція Франції 1791 р. була ‘знесена одним махом – першим декретом Конвенту: “Національний конвент оголошує, що не може існувати конституція, яка не була прийнята народом”. Ця декларація була вотована одногосно і без дебатів’¹⁰⁸.

Доля Конституції Франції 1793 р., проєкт якої розробляли такі видатні мислителі, як Ж. Кондорсе, Т. Пен, А Сієс та інші, з урахуванням принципів розбудови демократичного врядування у Новій Англії, виявилася ще більш драматичною. Після численних скорочень на догуду “політичній доцільності” (цей термін з’явився саме під час Французької революції), проєкт Конституції 1793 р. було винесено на політичний плебісцит, на якому 1 801 918 голосами виборців проти 11 610 його було ухвалено. Після двох місяців очікування видання своїх органічних законів дія Конституції 1793 р. була зупинена. Хоча саме у цей час Франція отримала досвід всенародного затвердження конституції на плебісциті. На нашу думку, термін “референдум” не вживався через його іноземне походження, а термін “плебісцит” (із лат. *plebiscitum* – “рішення народу”)¹⁰⁹ був популярним на той час запозиченням із римського права, яким позначалося рішення плебейських народних зборів. Врешті, плебісцит 1793 р. визначив характер всенародного схвалення політико-правових рішень, які поширилися у Франції, а також інших державах світу в XIX–XX ст.

Найбільш неоднозначними виявилися французькі “наполеонівські плебісцити”. Із приходом до влади Наполеона Бонапарта перший же плебісцит VIII р. (1799–1800 рр.) утвердив Конституцію Першої Французької Республіки (99 %). У 1802 р. “всенародною підтримкою” завершилося визнання за Наполеоном пожиттєво посади “першого консула”, а в 1804 р. народ “одногосно” (99 % голосів) ухвалив проголошення Першої Французької імперії та визнання Наполеона пожиттєвим імператором. У 1814 р. у період втечі Наполеона з острова Ельби ним було проведено плебісцит про відновлення Французької імперії додатковим актом. Питання Наполеона підтримали 99,6 % французів¹¹⁰, але на сьомий день Наполеон вдруге зрікся престолу, усвідомивши відсутність реальної підтримки французів. У 1852 р. плебісцит задля продовження свого правління проводив Луї Наполеон Бонапарт, якого підтримало 80 % виборців. Подібні плебісцити або плебісцитарні референдуми

¹⁰⁸ Боржо (н 7) 172.

¹⁰⁹ Словник іношомовних слів (Морозов С та Шкарапута Л уклад, Наукова думка 2000) 445.

¹¹⁰ Боржо (н 7) 186.

у Франції стали демократичним інструментарієм прийняття антинародних за своєю сутністю рішень.

При цьому вони набули неабиякої популярності у ХХ ст. для багатьох держав світу з авторитарними режимами, де слугували засобом легітимації забаганок диктаторів, на зразок плебісцитів нацистської Німеччини у 40-х роках минулого століття. Хоча не можна спростовувати і того факту, що французька модель установчих референдумів стала важливим дорогоказом для установчих референдумів, на яких проголошувалася незалежність держав Європи, Латинської Америки, Азії та Африки (понад 50 референдумів про незалежність), а після “оксамитових революцій” у 90-х роках ХХ ст. і пострадянських та постсоціалістичних республік, включаючи й Україну.

Отже, досвід утвердження референдумів як форми безпосередньої демократії у ХV–ХІХ ст. у Швейцарії, США та Франції дає змогу погодитися з М. Оніщуком, що референдуми є дієвим інститутом безпосередньої демократії лише за умови існування референдної демократії. Під нею вчений пропонує розуміти різновид конституційного режиму, зміст якого визначається системою встановлених конституцією та законами легітимних найсприятливіших умов, способів і методів безпосередньої реалізації народного суверенітету в формі ініціювання, організації та проведення референдумів, а також реалізації їхніх рішень¹¹¹. За відсутності такого режиму результати референдумів можуть використовуватися на шкоду інтересам народу.

Висновки. Таким чином, утвердженню референдумів і референдної демократії в світі передували розвиток за часів Середньовіччя архаїчних форм народовладдя, які отримали свій розвиток у народних зібраннях громад для вирішення власних важливих справ безпосередньо. Відповідні публічні зібрання громад (віча – у слов’янських народів, загальні зібрання – у ломбардських містах-республіках, зібрання комуни – у містах Франції, народні зібрання в швейцарських кантонах і Північноамериканських колоніях) для вирішення нагальних справ мали місце за часів Середньовіччя у Х–ХVІІ ст. у багатьох народів, але лише в швейцарських й американських громадах ці зібрання трансформувалися в референдуми.

Розвиток “вічевої демократії” у слов’янських народів, зокрема у Київському Князівстві, був перерваний татарською експансією в ХІІІ ст., і тривалою епохою відсутності національної державності та входження Українських земель до Австро-Угорської та Російської імперій, не схиль-

¹¹¹ Оніщук (н 22) 38.

них толерувати і конституційно закріплювати референдуми та референдну демократію.

Якщо з XV ст. до кінця XIX ст. референдуми проводилися на місцевому рівні й по суті були традиційною формою здійснення установчої влади громадами, то надалі, під впливом розвитку доктрини народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, а також за утвердження перших конституцій у Франції, США і Швейцарії, референдуми, а у Франції – плебісцити, трансформувалися у політичні інститути безпосереднього здійснення влади народом: у США – на місцевому рівні; у Швейцарії – на кантональному та Федеральному рівнях, у Франції – на загальнонаціональному рівні. При цьому низка так званих “Наполеонівських референдумів” у Швейцарії та Франції остаточно трансформували референдуми у політико-правову площину, утвердивши їх не лише як легітимну форму прийняття конституцій і внесення до них змін, а й як форму звернення до громадян за легітимацією влади глави держави.

Таким чином, на кінець XIX ст. у Швейцарії, США та Франції на рівні доктрини, конституції та правозастосовної практики сформувалися три основні моделі референдної демократії, що отримали свій подальший розвиток у світі в наступні 120 років.

Перша, швейцарська модель референдної демократії є найбільш давньою, а її зміст полягає у всебічному використанні різних видів референдумів на рівні кантонів і федерації для обов’язкового розгляду конституційних поправок (пропозицій), питань входження та виходу Швейцарії до міжнародних угод і союзів, а також інших питань, які громадяни вважають такими, що, за дотримання процедури ініціювання голосування, підлягають вирішенню на референдумі. Ця модель, з одного боку, надихнула Ж.-Ж. Руссо на написання ним “Суспільного договору”, а з другого – отримала від цього франко-швейцарського мислителя свою доктринальну основу.

Друга, американська модель референдної демократії отримали свій розвиток у США під впливом розвитку традицій самоврядності пуританських громад, які стали першими осередками публічної влади у Північноамериканських колоніях, та застосовувалася виключно на рівні штатів, для безпосереднього вирішення важливих для цих громад питань. Починаючи з XVIII ст., референдна демократія стає складовою політичних процесів і застосовується для легітимізації конституцій штатів і поправок до них. Хоча громади окремих штатів залишаються байдужими до потенціалу референдумів, покладаючи свої надії на легіслатури штатів.

Третя, французька модель референдної демократії була заснована на теоріях і доктринах мислителів XVII–XVIII ст., насамперед Ж.-Ж. Руссо, про народний суверенітет і його безпосередню реалізацію, а також на суперечливому досвіді їхньої реалізації у процесі конституційного державотворення за часів Великої Французької революції та Наполеонівських воєн у Європі. Так звані “плебісцитарні референдуми”, які утвердилися у Франції з початку XIX ст., отримали свій розвиток насамперед як політико-правовий інструментарій використання потенціалу народного суверенітету та поширилися, разом із теорією та практикою конституціоналізму, в наступне століття у багатьох державах світу.

Виокремлені та досліджені моделі референдної демократії сьогодні “переплелися” багатьма іншими, новими моделями (скандинавська, латиноамериканська, іберійська, постсоціалістична, ісламська тощо¹¹²), але саме швейцарська, американська та французька моделі референдної демократії в їх комбінуванні утворюють своєрідну “матрицю” сучасної референдної демократії.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Andrushko A, *Zlochyny proty vyborchykh prav hromadian ta yikh prava braty uchast u referendumi: kryminalno-pravova kharakterystyka [Crimes against Electoral Rights of Citizens and Their Right to Participate in a Referendum: Criminal and Legal Characterization]* (KNT 2007) (in Ukrainian).
2. Ardashev P, *Absoljutnaja monarhija na Zapade [Absolute Monarchy in the West]* (Brokgauz-Efron 1902) (in Russian).
3. Cheraks B, *Vsemirnaja istorija. Zolotaja orda. Pokoriteli Azii [World History. The Golden Horde. Conquerors of Asia]* (Klub semejnogo dosuga 2020) (in Russian).
4. Durdenevskij V, *Inostrannoe konstitucionnoe pravo v izbrannyh obrazcah [Foreign Constitutional Law in Selected Examples]* (Gosizdat 1925) (in Russian).
5. Efimova E, *Krepostnye i vol'nye goroda v staroj Francii [Bonded and Free Cities in the Old France]* (Tipogr T-va I D Sytina 1905) (in Russian).
6. Fedorenko V, *Konstitucijne pravo Ukrainy: pidruchnyk [Constitutional Law of Ukraine: Textbook]* (Lira 2016) (in Ukrainian).
7. Fillipov A, *Istorija ruskogo prava. Konspekt lekcij (izd dlja slush avtora) [History of Russian Law. Lecture Notes (Ed. for Author's Students)], ch I, vyp I* (Obshh rasprostr polezn knig 1905) (in Russian).

¹¹² М Онішук та В Федоренко, ‘Проблеми генезису і типології референдної демократії: світовий конституційний досвід’ в *Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації: Збірка наукових праць* (Кампо В та Савчин М заг ред, 2008) 267.

8. Ger'e V, *Ponjatje o vlasti i o narode v nakazah 1789 goda. Rech' proiznesennaja v torzhestvennom Sobranii Imperatorskogo Moskovskogo Universiteta 12-go janvarja 1884 goda* [The Concept of Power and the People in the Orders of 1789. The Speech Delivered at the Solemn Meeting of the Imperial Moscow University on January 12, 1884] (Universitet tipografii 1884) (in Russian).
9. Kareev N, *Proishozhdenie sovremenogo narodno-pravovogo gosudarstva. Istoricheskij ocherk konstitucionnyh uchrezhdenij i uchenij do serediny XIX veka* [The Origin of Modern People's Rule-of-Law State. A Historical Review of Constitutional Institutions and Doctrines Up to the Middle of the XIX Century] (Tipogr M M Stasjulevicha 1908) (in Russian).
10. Kovalevsij M, *Ot prjamogo narodopravstva k predstavitel'nomu i ot patriarhal'noj monarhii k parlamentarizmu. Rost gosudarstva i ego otrazhenie v istorii politicheskij uchenij* [From Direct People's Power to Representative Democracy and from Patriarchal Monarchy to Parliamentarism. The Growth of the State and Its Reflection in the History of Political Doctrines], t II (Tipogr I D Sytina 1906) (in Russian).
11. Kovalevsij M, *Ot prjamogo narodopravstva k predstavitel'nomu i ot patriarhal'noj monarhii k parlamentarizmu. Rost gosudarstva i ego otrazhenie v istorii politicheskij uchenij* [From Direct People's Power to Representative Democracy and from Patriarchal Monarchy to Parliamentarism. The Growth of the State and Its Reflection in the History of Political Doctrines], t I (Tipogr I D Sytina 1906) (in Russian).
12. Kovalevsij M, *Ot prjamogo narodopravstva k predstavitel'nomu i ot patriarhal'noj monarhii k parlamentarizmu. Rost gosudarstva i ego otrazhenie v istorii politicheskij uchenij* [From Direct People's Power to Representative Democracy and from Patriarchal Monarchy to Parliamentarism. The Growth of the State and Its Reflection in the History of Political Doctrines], t III (Tipogr I D Sytina 1906) (in Russian).
13. Krylov N, *Ob istoricheskom znachenii Rimskogo prava v oblasti nauk juridicheskij. Rech', proiznesennaja v torzhestvennom sobranii Imperatorskogo Moskovskogo Universiteta 11 ijunja 1858 g. Moskva* [On the Historical Significance of Roman Law in the Field of Legal Sciences. The Speech Delivered at the Solemn Meeting of the Imperial Moscow University on June 11, 1858, in Moscow] (Universitetskaja Tipografija 1838) (in Russian).
14. Kuian I, *Suverenitet: problemy teorii i praktyky: konstytutsiino-pravovyi aspekt* [Sovereignty and Exercise of Power Capability of a Democratic State] (Akademiiia 2013) (in Ukrainian).
15. Maksakova R, *Konstytutsiino-pravovi problemy orhanizatsii ta realizatsii ustanovchoi vlady v Ukraini* [Constitutional and Legal Problems of Organization and Implementation of Constituent Power in Ukraine] (Klasychnyi pryvatnyi universytet 2012) (in Ukrainian).
16. Novgorodcev P, *Krizis sovremennoho pravosoznaniija* [The Crisis of Modern Legal Consciousness in Europe] (Tipo-litograf T-va I N Kushnarev 1909) (in Russian).
17. Onishchuk M, *Referendna demokratsiia: problemy konstytutsiinoi teorii ta praktyky* [Referendum Democracy: Issues of Constitutional Theory and Practice] (Vyd-vo Yevropeiskoho universytetu 2009) (in Ukrainian).
18. Pohorilko V, Fedorenko V, *Referendne pravo Ukrainy: navchalnyi posibnyk* [Referendum Law of Ukraine. Teaching Guide] (Lira-K 2006) (in Ukrainian).
19. Pohorilko V ta Fedorenko V, *Referendy v Ukraini: istoriia ta suchasnist* [Referendums in Ukraine: History and Modernity] (In-t derzhavy i prava NAN Ukrainy 2000) (in Ukrainian).
20. Semeniuk O, *Kryminalno-pravova kharakterystyka porushennia zakonodavstva pro referendy* [Criminal and Legal Characterization of Violation of Referendum Legislation] ("NVP" INTERSERVIS 2012) (in Ukrainian).

21. Senobos Sh, *Politicheskaya istoriya sovremennoy Evropy. Evolyutsiya partiy i politicheskikh form (1814–1896) [Political History of Modern Europe. The Evolution of Parties and Political Forms (1814–1896)]*, t 1 (Posse V per s fr, Znanie 1903) (in Russian).
22. Shapoval V, *Fenomen konstitutsiinoho prava [The Phenomenon of Constitutional Law]* (Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy 2017) (in Ukrainian).
23. Shcherbaniuk O, *Narodnyi suverenitet i realizatsiia vladospromozhnosti demokratychnoi derzhavy [People's Sovereignty and the Realization of the Power of a Democratic State], kn II* (Lohos 2013) (in Ukrainian).
24. Tahtarev K, *Ot predstavitel'stva k narodovlastiju. K izucheniju novykh stremlenij politicheskogo razvitiya sovremennoy obshchestva [From Representation to Democracy. On the Study of the Latest Aspirations of Political Development in Modern Society]* (Biblioteka Obshchestvoznaniya 1907) (in Russian).
25. Tarle E, *Istorija Italii v Novoe vremja [History of Italy in Modern Times]* (Brokgauz-Efron 1901) (in Russian).
26. Vladimirkij-Budanov M, *Obzor istorii russkogo prava [A Review of the History of Russian Law]* (izd 7-e, Knizhn mag N Ja Ogloblina 1915) (in Russian).
27. Yanchuk A, *Bezposerednie zdiisnennia vlady narodom v Ukraini (konstitutsiino-pravoviy analiz) [Direct Exercise of Power by the People in Ukraine (Constitutional Law Analysis)]* (Drukarnia Ruta 2014) (in Ukrainian).
28. Yanchuk A, *Teoretychni zasady referendumnoho protsesu v Ukraini [Theoretical Foundations of the Referendum Process in Ukraine]* (Kyivskiy universytet 2010) (in Ukrainian).

Edited and translated books

29. Borzho Sh, *Uchrezhdenie i peresmotr konstitucij [Establishment and Revision of Constitutions]* (Vysokij P per, Izd-e M i S Sabashnikovyh 1918) (in Russian).
30. Brajs Dzh, *Amerikanskaja Respublika [The American Republic], chast' I: Nacional'noe pravitel'stvo, [National Government]* (per s angl, Izd KT Soldatenkova 1889) (in Russian).
31. Djunan A, *Narodnoe zakonodatel'stvo v Shvejtsarii. Istoricheskij obzor [People's Legislation in Switzerland. A Historical Review]* (per s fr, Tipografija Al'tshullera 1896) (in Russian).
32. Dzhandan K i Berri D i Goldman D i Hula K, *Trudnym putem demokratii: Process gosudarstvennogo upravlenija v SShA [On the Hard Path of Democracy: the Process of Public Administration in the United States]* (per s angl, ROSSPJeN 2006) (in Russian).
33. Gachek Ju, *Obshhee gosudarstvennoe pravo na osnove sravnitel'nogo pravovedenija. Chast' II. Pravo sovremennoj demokratii [Common State Law Based on Comparative Law Studies. Law of Modern Democracy]* (per s nem, Nauka i Zhizn' 1913) (in Russian).
34. Gegeľ G, *Filosofija prava [Philosophy of Law]* (per s nem, Mysľ 1990) (in Russian).
35. *Hrestomatija pamjatnikov feodal'nogo gosudarstva i prava stran Evropy (Gosudarstvo drevnih frankov, Anglo-Saksonskoe gosudarstvo, Anglija, Germanija, Ispanija, Italija, Francija, Albanija, Bolgarija, Vengrija, Pol'sha, Rumunija, Chehija, Jugoslavija) [The Reading Book about Monuments of the Feudal State and Law of European Countries (the State of Ancient Franks, the Anglo-Saxon State, England, Germany, Spain, Italy, France, Albania, Bulgaria, Hungary, Poland, Romania, Czech Republic, Yugoslavia)]* (Koreckij V red, Gosjurizdat 1961) (in Russian).
36. *Istoriia Ukrainy. Korotkyi kurs [History of Ukraine. Abridged Course]* (Bielousov S ta in red, Vyd-vo Akademii nauk URSR 1941) (in Ukrainian).
37. Jekkartsgauzen K, *Kodeks ili Zakonopolozhenie chelovecheskogo razuma [The Code or Statute of Human Reason]* (per, Tipografija I Glazunova 1817) (in Russian).

38. Kanfora L, *Demokratija. Istorija odnoj ideologii* [Democracy. History of One Ideology] (per s ital, Aleksandrija 2012) (in Russian).
39. Kol'b G Fr, *Istorija chelovecheskoj kul'tury s ocherkom form gosudarstvennogo pravlenija, politiki, razvitija svobody i blagosostojanija narodov* [History of Human Culture with a Review of the Forms of State Government, Politics, Development of Freedom and Prosperity of Peoples], kn 2 (per s nem, Juzh-rus kn-vo F A Iogansona 1896–1899) (in Russian).
40. Kondorsje Zh, *Jeskiz istoricheskoj kartiny progressa chelovecheskogo razuma* [Brief Historical Picture of the Progress of Human Mind] (Shapiro I per, Gosudarstvennoe Social'no-jekonom izd-vo 1936) (in Russian).
41. *Konstytutsii zarubizhnykh krain: navchalnyi posibnyk* [Constitutions of Foreign Countries: Teaching Guide] (Serohin V zah red, FINN 2009) (in Ukrainian).
42. Kovryzhenko D (red), *Referendumi v Ievropeiskomy Soiuzi* [Referendums in the European Union] (FADA, LTD 2007) (in Ukrainian).
43. Krastev I, *Posle Evropy* [After Europe] (per s angl, Delo 2018) (in Russian).
44. Kurti T, *Istorija narodnogo zakonodateľstva i demokratii v Shvejcarii* [History of People's Legislation and Democracy in Switzerland] (per s nem, Znanie 1900) (in Russian).
45. Lipset S, 'Politicheskij chelovek: social'nye osnovy politicheskoi zhizni' ['Political Man: Social Foundations of Political Life'] v *Teorija i praktika demokratii. Izbrannye teksty* [Theory and Practice of Democracy. Selected Texts] (per s angl, Inozemcev V i Kapustina B red, Lodomir 2006) (in Russian).
46. Makijavelli N, *Istorija Florencii* [History of Florence] (Rykova N per, Nauka 1973) (in Russian).
47. Makijavelli N, *Knjaz' (IL PRINCIPE)* [The Prince] (per s ital, Izd N N Klochkova 1910) (in Russian).
48. Pohorilko V ta Stavniiichuk M (red), *Vyborche pravo Ukrainy: navchalnyi posibnyk* [Electoral Law of Ukraine: Teaching Guide] (Parlamentske vydavnytstvo 2003) (in Ukrainian).
49. Russo Zh-Zh, *Traktaty* [Treatises] (Aleksseev-Popov V i drugie, izd podgot, Nauka 1969) (in Russian).
50. Samjuel' G, *Liberalizm. Opyt izlozhenija principov i programmy sovremennogo liberalizma v Anglii* [Liberalism. The Experience of Setting out the Principles and Programs of Modern Liberalism in England] (per s angl, Izd I Romanova 1906) (in Russian).
51. Slinko T ta Dakhova I, *Referendumi v Ukraini* ['Referendums in Ukraine'] v *Konstytutsiine pravo Ukrainy: pidruchnyk* [Constitutional Law of Ukraine: Textbook] (Slinko T zah red, Pravo 2020) (in Ukrainian).
52. *Sovremennye Konstitucii. Sbornik dejstvujushchih konstitucionnykh aktov* [Modern Constitutions. Collected Current Constitutional Acts], t II: *Federacii i Respubliki* [Federations and Republics] (Gessen V i Nol'de B per, Pravo 1907) (in Russian).
53. Stavniiichuk M, 'Referendumi v Ukraini' ['Referendums in Ukraine'] v *Konstytutsiine pravo Ukrainy: pidruchnyk* [Constitutional Law of Ukraine: Textbook] (Pohrilko V red, Naukova dumka 1999) (in Ukrainian).
54. Tokvil A de, *Pro demokratiuu v Amerytsi* [On Democracy in America] (perekl z frants, Vsesvit 1999) (in Ukrainian).
55. Vil'son V, *Gosudarstvo. Proshloe i nastojashhee konstitucionnykh uchrezhdenij* [The State. The Past and Present of Constitutional Institutions] (per s angl, Izd V M Sablina 1905) (in Russian).
56. Vil'son V, *Novaja svoboda* [The New Freedom] (Dombrovskie N i V per, Izdanie N i V D 1919) (in Russian).

57. *Yevropeiskiyi demokratychnyi dorobok u haluzi vyborchoho prava: Materialy Venetsianskoi komisii, Parlamentskoi Asamblei, Komitetu Ministriv, Konhresu mistsevykh i rehionalnykh vlad Rady Yevropy* [The European Democratic Developments in Electoral Law: Materials of the Venice Commission, the Parliamentary Assembly, the Committee of Ministers, the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe] (per z anhl, vyd 2-e, Lohos 2009) (in Ukrainian).

Dictionaries

58. *Slovnnyk inshomovnykh sliv* [Dictionary of Foreign Words] (Morozov S ta Shkaraputa L uklad, Naukova dumka 2000) (in Ukrainian).

Journal articles

59. Derev'ianko S, 'Referendum yak demokratychnyi politychnyi instytut: problemy instytutsionalizatsii' ['Referendum as a Democratic Political Institution: Institutionalization Issues'] [2012] 60 (5) Hileia 689–94 (in Ukrainian).
60. Fedorenko V, 'Konstytutsionalizm i revoliutsii' ['Constitutionalism and Revolutions'] (2018) 4 Pravo Ukrainy 74–5 (in Ukrainian).
61. Fedorenko V, 'Referendum: te, shcho maie buty povidomlene' ['Referendum: What Should Be Reported'] (1998) 11 Viche 54–60 (in Ukrainian).
62. Fedorenko V, 'Vseukrainskyi referendum: problemy teorii ta praktyky' ['The All-Ukrainian Referendum: Issues of Theory and Practice'] (1998) 11 Pravo Ukrainy 136–41 (in Ukrainian).
63. Kryvenko L, 'Referendum. Nablyzhennia do horyzontu' ['Referendum. Approaching the Horizon'] (2004) 11 Viche 8–11 (in Ukrainian).

Theses

64. Bilan S, 'Konstytutsiino-pravovi zasady referendumu, yak formy priamoho narodovladdia' ['Constitutional and Legal Foundations of Referendum as a Form of Direct Democracy'] (avtoref dys kand yuryd nauk, 2017) (in Ukrainian).
65. Riabchenko T, 'Referendum yak forma bezposerednoi pravotvorchosti Ukrainskoho narodu (teoretychni aspekty)' ['Referendum as a Form of Direct Law-Making of the Ukrainian People (Theoretical Aspects)'] (dys kand yuryd nauk, 2015) (in Ukrainian).
66. Stavniichuk A, 'Mistsevyi referendum yak forma bezposerednoho zdiisnennia munitsypalnoi vlady terytorialnoiu hromadoiu' ['Local Referendum as a Form of Immediate Exercise of Municipal Power by a Territorial Community'] (dys kand yuryd nauk, 2017) (in Ukrainian).
67. Fedorenko V, 'Konstytutsiino-pravovi osnovy vseukrainskoho referendumu: problemy teorii ta praktyky' ['Constitutional and Legal Foundations of the All-Ukrainian Referendum: Issues of Theory and Practice'] (avtoref dys kand yuryd nauk, 1999) (in Ukrainian).

Conference papers

68. *Mistsevi referendumy v Ukraini: teoretychni ta normoproektni aspekty: materialy "kruhloho stolu"* [Local Referendums in Ukraine: Theoretical and Rule-Making Aspects: Materials of the Round Table] (Fedorenko V ker avtor kol, SPD Moskalenko O M 2009) (in Ukrainian).
69. Onishchuk M ta Fedorenko V, 'Problemy henezysu i typolohii referendnoi demokratii: svitovyi konstytutsiinyi dosvid' ['Issues of the Genesis and Typology of Referendum

Democracy: World Constitutional Experience’] v Konstyutsiia i narodnyi suverenitet v Ukraini: *problemy teorii i praktyky realizatsii. Zbirka naukovykh prats [The Constitution and People’s Sovereignty in Ukraine: Issues of Theory and Implementation Practice. Collected Scientific Papers]* (V Kampo, M Savchyn zah red, 2008) (in Ukrainian).

Newspaper articles

70. Kaufman B, ‘Suchasna priama demokratiia’ [‘Modern Direct Democracy’] (2018) 1 Federalnyi departament zakordonnykh sprav Shveitsarii, Presence Switzerland 36 (in Ukrainian).

Websites

71. ‘Shveitsarskaia priamaia demokratiia’ [‘Swiss Direct Democracy’] (*The Electoral Knowledge Network*) <http://aceproject.org/ace-ru/topics/es/esy/esy_ch02> (accessed: 03.08.2020) (in Ukrainian).

Vladislav Fedorenko

THE ESSENCE, ORIGIN AND FORMING OF THE CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF REFERENDUMS AND THE MAIN MODELS OF REFERENDUM DEMOCRACY

ABSTRACT. This publication focuses on the essence and origin of referendums and referendum democracy from the perspective of entrenching the doctrine, the constitutional law-making and the law application practice. The author makes a systematic analysis of veche, popular assemblies, communes, conventions and other archaic forms of democracy in the medieval States of Eastern and Western Europe, as well as in the North American colonies at the times when they were settled by Puritan communities. The article examines the phenomenology of transformation of popular assemblies in the Swiss colonies into referendum as an institution, analyzes the content of this term and of the institution, its comparability with plebiscites, evolution and further constitutional consolidation.

The article makes and substantiates the conclusion that at the end of the XIX century in Switzerland, the United States and France, at the level of political and legal doctrine and the Constitution and law application practice, three main models of referendum democracy were formed and developed further worldwide over the next 120 years. The first Swiss model of referendum democracy is the most ancient, and its essence consists in the comprehensive use of various types of referendums at the canton and Federation level for mandatory consideration of constitutional amendments (proposals), issues of Switzerland’s entry to and exit from international treaties and unions, as well as other issues which citizens regard as the issues which should be resolved in a referendum, subject to compliance with the procedure for initiating the voting. This model, on the one hand, inspired J.-J. Rousseau to write his “Social Contract”, and on the other hand, it received its own doctrinal basis from him.

The second American model of referendum democracy was developed in the United States under the influence of the developing traditions of self-government in Puritan communities which became the first centers of public power in the North American

Владислав Федоренко

colonies; this model was used exclusively at the level of states, to directly address the issues of importance for these communities. Since the eighteenth century, referendum democracy has become an integral part of political processes and is applied to legitimization of constitutions of the states and amendments thereto. The third French “plebiscitarian” model of referendum democracy was based on the theories and doctrines of thinkers of the XVII–XVIII centuries, primarily J.-J. Rousseau, about popular sovereignty and its direct implementation, as well as on the contradictory experience of their implementation in the process of constitutional State-building during the French Revolution and the Napoleonic wars in Europe.

It is noted that the identified and examined models of referendum democracy (Swiss, American and French) are now multiplied by many other new models (Scandinavian, Latin American, Iberian, post-socialist, Islamic, etc.). But it is the Swiss, American and French models of referendum democracy, in their combination, that form a kind of a “matrix” of modern referendum democracy. If effective legislation on referendums in Ukraine is to be revived, the values, essence (origin) and content of this “matrix” of referendum democracy should be taken into account.

KEYWORDS: people’s power; direct democracy; referendum; plebiscite; referendum democracy; model of referendum democracy; All-Ukrainian referendum; local referendum.